
ЦАРЬКОВА О.В.,
кандидат психологічних наук,
доцент, кафедра практичної
психології, Мелітопольський
державний педагогічний
університет імені Богдана
Хмельницького,
м. Мелітополь

ФЕНОМЕН ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У даній роботі розглядаються різні підходи до трактування психологічного феномену почуття провини. Визначений тісний зв'язок провини з такими почуттями як страх та сором. Виявлено, що почуття провини провокується соціальними нормами та найближчим оточенням людини. Зазначено, що даний феномен майже не вивчався вітчизняними вченими. Зроблено висновок, що феномен почуття провини залишається актуальною проблемою для подальших досліджень.

Ключові слова: провини, сором, страх, соціальні норми, мораль, психоемоційний розвиток.

В данной работе рассматриваются различные подходы к трактовке психологического феномена чувства вины. Определена тесная связь вины с такими чувствами как страх и стыд. Выявлено, что чувство вины провоцируется социальными нормами и ближайшим окружением человека. Указано, что данный феномен почти не изучался отечественными учеными. Сделан вывод, что феномен чувства вины остается актуальной проблемой для дальнейших исследований.

Ключевые слова: вина, стыд, страх, социальные нормы, мораль, психоемоциональное развитие.

This paper reviews different approaches to the interpretation of the psychological phenomenon of guilt. Designated close relationship with guilt feelings as fear and shame. Revealed that guilt is provoked by social norms and inner circle man. The influence of parents on the formation of guilt in the child. Determined that this process is unconscious during interpersonal interactions. Also found that guilt, some authors refer

to the higher emotions. Revealed some features of human experience guilt. Defined regulatory function guilt. Revealed that guilt inherent empathy personality. Also, some scientists, guilt identified as fear of punishment. It was determined that one of the most important functions of guilt is prevention of mental disorders. Found that feelings of guilt increases willingness to make concessions to man. It is indicated that this phenomenon has not been studied almost domestic scientists. It is concluded that the phenomenon of guilt remains a pressing issue for further research.

Key words: *guilt, shame, fear, social norms, ethics, psycho-emotional development.*

Постановка проблеми. Сьогодні поняття «почуття провини» досить активно розглядається зарубіжними вченими як соціальний та психологічний феномен у рамках психоаналітичного, гуманістичного, екзистенціального і когнітивного підходів.

Почуття провини, згідно дослідженням деяких авторів, поряд з емпатією, є моральною емоцією «вищого порядку». Досить довгий час почуття провини вивчалось лише в руслі психоаналізу і лише кілька десятиліть тому стало предметом дослідження і в інших зарубіжних психологічних школах. Необхідно зазначити, що у вітчизняній психологічній школі генезис, роль і функції почуття провини практично не розглядалися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній психології, яка займалась загальними питаннями морального розвитку особистості (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, К.А. Абульханова-Славська, Б.С. Братусь, А.Г. Асмолов), це питання практично не досліджувалося. І тільки в останній час почали з'являтися роботи, і то переважно російських авторів (І.А. Белік, О.А. Гаврилиць, В.В. Іванов, А.А. Ігнат'єв, Є.П. Ільїн, Т.Ю. Кирилін, М.Н. Корнілов, Г.Г. Матюшин, Ю.М.

Орлов), у яких розглядається феномен почуття провини.

Звернення вітчизняних психологів до феномену провини відбувається, як правило, в межах загальної теорії емоцій і почуттів, у теорії морального розвитку і виховання, в світлі вивчення соціальної адаптації, або в контексті дослідження самосвідомості і самовідношення.

Мета статті – теоретичний екскурс у проблему дослідження почуття провини як психологічного феномену зарубіжними та вітчизняними вченими.

Виклад основного матеріалу дослідження. Почуття провини – поєднання страху, аутоагресії (покарання людиною самої себе) і захисту від цієї внутрішньої агресії.

Почуття провини – почуття не вроджене, а соціально сформоване. Почуття провини формується батьками або найближчим оточенням дитини у дитинстві – іноді усвідомлено, іноді ні. Це відбувається непомітно як для батьків, так і для дитини. Нерідко діти формують собі почуття провини самі, відкуповуючись від претензій дорослих. Пізніше почуття провини людина відтворює всередині себе сама, але робить це зазвичай автоматично, мимоволі і несвідомо, в наслідок чого це описується безлико як: «з'явилося по-

чуття провини» [3, с. 56].

На базі культурологічних і антропологічних теорій формується уявлення про провину як про регулятивний механізм соціального контролю, що виник разом з появою соціальних норм, стандартів, ідеалів. Вперше зробив спробу створення комплексної теорії провини і сорому у вітчизняній психології К. Муздибаєв [7, с. 48]. Він включив дані феномени в загальний соціальний контекст. Ключовим моментом, що об'єднує всі точки зору на провину і сором, є те, що у них, в першу чергу, акцентується соціально-психологічна природа даних феноменів, їх зв'язок із соціальним становленням людини, з культурними та історичними феноменами і різними соціальними детермінантами.

Існує ряд емоцій, які називаються універсальними – це страх, печаль, здивування. До цієї категорії можна віднести і вину. Деякі дослідники, наприклад, психоаналітик Ж. Лакан, вважали, що почуття провини може бути вродженим. Схожі думки висловлювала М. Кляйн. Вона говорила, що вина виникає в перші місяці життя. У цей період дитина відчуває змішані почуття до своєї матері. Вона одночасно може любити і не любити її [5, с. 112].

У психології вина, як підкреслюють О.С. Васильєва та О.В. Короткова, співвідноситься з наступним за негативною активністю періодом часу. Слідуючи поширеній у повсякденній мові штампу, вони називають провину почуттям, детермінованим потребою, локалізується на вищому рівні піраміди потреб (почуття в їх розумінні – це вища емоція) [1, с. 42]. У той же час ці автори показують біологічні витоки провини: «Спостереження за невербальною поведінкою тварин і дітей показує, що вони також переживають

емоції, схожі на моральні почуття високорозвиненого людини. Наприклад, тварина, коли бачить господаря притискає вуха, хвіст, скошує очі, опускає голову і намагається віддалитися. Аналогічною є і невербальна поведінка дітей, коли вони усвідомлюють, що своєю поведінкою ображають батьків. Більше того, дитина вже в ранньому віці демонструє здатність просити вибачення, каючись у скоєному» [2, с. 75].

Переживання як провини, так і сорому пов'язано з усвідомленням людиною порушення ним соціальних норм. Різниця полягає лише в тому, що переживання сорому зазвичай викликано розумінням порушення загальних норм, тобто норм оточуючих людей, які не обов'язково є особистими нормами, визнаними «порушником». Переживання болісного дискомфорту через сором змушує людину відчувати, що вона впала в очах оточуючих. Відчуваючи ж провину, людина усвідомлює себе як порушила свої особисті норми і принципи. В цілому подібний поділ можна вважати умовним, оскільки, по-перше особисті норми «винуватої» людини є за своєю природою інтеріорізованими громадськими нормами, а по-друге, К. Ізард, вказував, що людина може відчувати сором навіть тоді, коли її ніхто не намагається соромити та критикувати [3, с. 82].

В роботах зарубіжних дослідників, наприклад Н. Смелзера, є вказівки на те, що почуття сорому і провини тісно пов'язані між собою, фактично вони багато в чому збігаються. С.С. Томкінс і зовсім розглядає сором і провину як одну емоцію, що має один нейрофізіологічний механізм. Автор вказує лише на те, що ці емоції відрізняються тільки на свідомому рівні. Е. Еріксон описує сором як емоцію, яка досить рано і легко поглинається почуттям провини.

На думку Е. Еріксона, почуття вини закладається в ранньому дитинстві (3-5 років) під впливом батьків або інших дорослих. Цей період Е. Еріксон назвав «творча ініціатива або вина». Почуття вини природно виникає в дитини в цьому віці як психологічний захист від жахливого почуття безпорадності і сорому, які виникають в результаті краху відчуття своєї всемогутності. Дитина підсвідомо вибирає вину як менше зло. Дитина ніби говорить собі: «Я відчуваю, що не все можу, і це жахливо. Ні, це просто в цей раз не вийшло, а взагалі-то я можу. Я міг, але не зробив, значить – винний» [11, с. 117].

При сприятливих впливах батьків дитина поступово приймає свою «не всемогутність», долає почуття вини, і дилема вирішується на користь успішного розвитку творчої ініціативи. При несприятливих впливах батьків у дитини на довгі роки, а іноді і на все життя, залишається схильність відчувати почуття вини і обмеження на прояв творчої ініціативи.

Психологи зазначають, що хоча витоки почуття вини лежать, в основному, в дитинстві, схильність переживати почуття вини, як захисний механізм, може включатися і в дорослому віці. Так, почуття вини є однією з обов'язкових форм прояву фази протесту в процесі переживання значної втрати, у тому числі серйозної хвороби і смерті близьких. Протестуючи проти реальності, перш, ніж змиритися з тим, що сталося, прийняти свою безпомічність і почати оплакування, люди звинувачують себе в тому, що не зробили щось для спасіння, незважаючи на те, що це було об'єктивно абсолютно неможливо. Таким чином, почуття вини є ілюзійною надією на те, що все ще можна змінити.

Цікавим є трактування походження

почуття вини Е. Фромма. На його думку, ставлення до іншої людини завжди подвійне: з одного боку, вона прагне відчувати зв'язок з іншою людиною, а з іншого боку – усвідомлювати свою окремість від інших. Таким чином, людина часто використовує іншу в екзистенціальних цілях, і в такий спосіб, поневолею її. Різні форми поневолення, на думку Е. Фромма, мають одну мету: забезпечити власне існування. Але поневолення призводить до того, що поневолений повинен втратити самого себе, жити для іншого, зрештою – злитися з ним у якійсь тотожності. Смысл поневолення і полягає у приведенні індивіда до повної відповідності з поневолювачем, у створенні alter ego. [6, с. 213]. Але тоді інше існування стає випуск лише тавтологічним розширенням першого (поневолювача), і опора не досягається. Вона не досягається й у випадку повної чужорідності іншого індивіда, який стає в такому разі у вороже відношення до першого. Саме з цієї суперечливості обставин і виникає вина: я хочу мати екзистенціальну опору в іншому, для цього я позбавляю його власної мети існування, перетворюю його відповідно до моїх цілей. Але в цьому він перестає бути опорою, і я мушу допустити його самотність. Ось це визнання й переживається як почуття вини.

Д. Ангер розглядає провину як двокомпонентну емоцію. Перший компонент – вербальнооцінююча реакція людини («Я не повинен був робити цього!»), чи каяття. В її основі лежить негативне ставлення до себе, самозвинувачення, пов'язане з усвідомленням або вчиненого проступку, або порушення власних моральних принципів. Визнання своєї провини («неправильного» вчинку), неправоти або зради своїх переконань породжує другий компонент – вегетативно-вісцеральну

реакцію з цілою гамою болісних і досить стійких переживань, що переслідують людину: докори сумління, жаль про скоєне, незручність (сором) перед тим, кого образив, страх втратити дорогу людину і печаль з цього приводу [1, с. 110]. Щоправда, можливо й каяття без емоційної реакції, чисто формальне, зовнішнє, нещире, яке увійшло в звичку, або як розумовий висновок. Так, діти часто каються, але не виправляються.

В.А. Белік, розглядає провину як чотириохкомпонентне утворення. До неї входять: 1) емоційний компонент (переживання дисфоричного характеру – пригніченість, страждання, жаль і розкаяння); 2) когнітивний компонент, який включає усвідомлення та аналіз вчинку, усвідомлення невідповідності «реального» й «ідеального»; 3) мотиваційний компонент: бажання виправити або змінити сформовану ситуацію або поведінку; 4) психосоматичний компонент, пов'язаний з неприємними фізичними відчуттями (головний біль, важкість у животі).

Ф.Є. Василюк, розглядав почуття провини в змістовно-часовому ряді емоційних переживань: провина – каяття – спокутування – блаженство. Та хоча даний схематизм «провина – каяття – спокутування – блаженство» розгорнутий у змістовно-часовому ряді, це не означає, що наступні елементи ряду з'являються в свідомості тільки після попередніх етапів. Вони психологічно перетинаються та присутні у свідомості всі разом, як ґештальт, тільки з різним ступенем вираженості в різних фазах проходження ряду. Тобто, Ф.Є. Василюк акцентує увагу на регулятивній функції почуття провини.

А.Н. Лук розглядав почуття провини також в особистісному комплексі звинувачення. Уявлення про провину

може пронизувати всю свідомість людини та становити один з компонентів особистості. Це уявлення торкається як сфери інтимних відносин, так і суспільних зв'язків. Комплекс звинувачення не слід плутати з мареннями, тобто самозвинувачення при деяких душевних хворобах. Хоча цей комплекс може бути стійким, але люди, які страждають від нього, можуть «компенсуватися», тобто на тривалий час звільнитися від своїх страждань. Комплекс звинувачення відрізняється і від каяття та докорів сумління людини, яка насправді зробила поганий вчинок. При цьому комплексі почуття провини не залежить від якихось вчинків, і об'єктивних підстав для самозвинувачення у людини не має, ці підстави вона сама вигадує [1, с. 56].

М. Хофман розвиває положення про те, що почуття провини виникає на основі емпатичних переживань «Я – причина страждання іншого», причому це переживання може виникати в досить ранньому віці. Він дає таке визначення почуття провини: міжособистісне почуття провини, засноване на емпатії, – це інтенсивне, неприємне переживання відсутності поваги до себе, виникає в результаті емпатійного співпереживання суб'єкту, який опинився в стресовій ситуації, в поєднанні з усвідомленням того, що причиною цієї стресової ситуації є сам співпереживач.

Е. Хіггінс визначає почуття вини як сильну емоцію, яка може характеризуватися переживанням тривоги, неспокою, напруження, заклопотаністю, загрозою, передчуттям небезпеки або біди.

Міжособистісна природа почуття провини була вивчена в ряді досліджень таких американських авторів як Р. Баумайстер, К. Стіллуелл, Е. Джонс, Т. Льюїс [4, с. 35].

Деякі західні психологи зазначають про тісний зв'язок провини зі страхом, а О. Маурер взагалі отожднює провину зі страхом перед покаранням [8, с. 92]. Така позиція авторів пояснюється тим, що вони дотримуються уявлень про генезис провини з позиції теорії навчання, де покарання (осуд) є основним фактором. Незважаючи на наявні відмінності, провинна розглядається багатьма вченими психоаналітиками і практиками психотерапевтами як деструктивний психологічний феномен.

Як відзначають дослідники, вина виконує три функції: 1) є моральним регулятором для підтримки норм про-соціальної поведінки; 2) бере участь у формуванні самовідношення і 3) сприяє профілактиці психічних розладів [1, с. 71].

Однак успішне здійснення цих функцій можливе тільки в тому випадку, якщо рівень переживання провини буде у людини не надто великим, але і не занадто малим, тобто оптимальним. Адже іноді відчуття провини буває необґрунтованим і перебільшеним, завдаючи шкоду людині: викликає хронічну втому, фрігідність, може навіть призвести до самогубства.

Ряд авторів показали, що для ефективного навчання провині більш підходять не методи фізичного покарання, а психологічні, орієнтовані на «любов» (при використанні їх батьками, які перебувають у психологічному контакті з дитиною) [2, с. 118]. Саме страх втратити любов батьків найчастіше призводить до каяття, тривоги, тобто до переживання провини. Переживання провини підвищує готовність людини йти на поступки. Однак цього не спостерігається в тому випадку, якщо поступка передбачає безпосередню взаємодію з ображеною людиною. З іншого боку, як зазначає Б. Маєр, переживання провини може

змусити людину бажати покарання.

Очевидно, що переживання провини пов'язане з формуванням у людини моральних норм поведінки (совісті), з розвитком її як особистості, хоча деякі автори вважають, що це формування має під собою біологічну (генетичну) основу. Д. Осьюбел висунув три передумови розвитку емоції провини: 1) прийняття загальних моральних цінностей; 2) їх інтерналізація; 3) здатність до самокритики, розвинена настільки, щоб сприймати протиріччя між інтерналізованими цінностями та реальною поведінкою [11, с. 153]. Він передбачає існування загальнокультурних механізмів засвоєння провини, що пов'язано з однаковими взаємовідносинами між батьками і дитиною, необхідністю лише мінімуму навичок соціалізації дитини, що є в кожній культурі, і певною послідовністю етапів когнітивного і соціального розвитку. Передумовою виховання совісті і почуття провини є бажання батьків і всього суспільства виховати у підростаючого покоління почуття відповідальності.

Встановлено, що переживання провини протікає в трьох вимірах: афективному, когнітивному і мотиваційному. Афективний, емоційний компонент включає хворобливе внутрішнє напруження, пов'язане із загрозою втрати самоповаги внаслідок шкідливих результатів свого вчинку. Якщо людина визнає себе винною, то вона буде відчувати спонукання виправити, компенсувати завдану шкоду. Це – мотиваційний компонент провини. Більш складним і найважливішим є когнітивний вимір провини. Насамперед людина повинна усвідомити шкідливі наслідки своєї поведінки. А це вимагає вміння робити каузальні висновки. Мінімальні когнітивні навички необхідні, напри-

клад, коли індивід завдав комусь фізичний збиток. В даній ситуації спостерігаються матеріальні наслідки вчинку. Однак безліч життєвих ситуацій диктують залучення більш складних когнітивних здібностей. Чимало труднощів, наприклад, виникає при встановленні провини за примусову дію, бездіяльність, за невтручання, за недоглядання, за відсутність співчуття і турботи про тих, хто в біді [9, с. 67].

Саморегуюча функція провини в тому і полягає, що вона забезпечує суб'єкту інформацію про його поведінку. Як показують дослідження, усвідомлення провини сприяє не тільки коригуванню поведінки індивіда, воно допомагає зняти міжособистісне напруження, воно спонукає тих, хто провинилися здійснювати альтруїстичні дії [10, с. 104]. Вважається, що головною функцією провини є забезпечення соціальної конформності членів суспільства. Проте надмірна апеляція до почуття провини веде до психопатології особистості. Загострене переживання провини породжує у неї невротичні синдроми, знижує самооцінку і руйнує самообраз.

У психології вивчалась також вина ворожості, яка виникає з внутрішніх переживань особистості, її тенденцій стримувати свою агресивність, ворожі імпульси.

Дослідники відзначають, що провинна ворожості частіше присутня в асиметричних суспільствах, де формальне положення в соціальній структурі узаконює почуття зверхності і диктат, що, в свою чергу, виключає діалогічність у рольовому спілкуванні. У подібній асиметричній ситуації зазвичай вищестоячий є глухим і сліпим до думок і аргументів, до почуттів та інтересів нижчого. Асиметричне співвідношення характерно для примітивних суспільств, для феодальних відносин

і тоталітарного режиму. Реципрокна культура, на відміну від асиметричної, підтримує партнерство, діалогічність, врахування взаємних інтересів, дотримання балансу. Реципрокна соціальна структура більш типова в демократичних суспільствах. Також описують форму провини, яка простягається за межі людської уяви, тому що вона породжується таким радикальним злом, яке неможливо порівнювати зі звичайними злочинами. Х. Арент назвала таку форму вини – нелюдською провинною.

Благотворні функції провини для виживання культури безсумнівні. Але ціна такого виживання є теж чималою. Експериментальні дані свідчать, що провину відчують люди, які є часто стриманими за характером, скутими в діях [9, с. 112]. Спеціальні дослідження провини як риси особистості показали, що провинна значимо корелює з соромом, з низькою самоповагою, відсутністю стабільності в самообразі, тривожністю, депресією, ворожістю. Виявлена кореляція провини з потребою особистості у соціальної бажаності.

Виділення форм провини локалізує і розмежовує межі порушення, масштаби збитку і суб'єктів відповідальності. Завдання конкретизації різних видів провини та їх систематизації вперше постало після Другої світової війни. Роздуми про проблеми провини обернулись на переосмислення людського та суспільного вибору. На основі аналізу провини німецького народу за породження фашизму, К. Ясперс виділив політичну, моральну, метафізичну, колективну та індивідуальну вину [11, с. 215]. Подальші дослідження проблем провини істотно розширили список її форм. Так, наприклад, філософсько-психологічні пошуки в області людської екзистенції

привели до формулювання екзистенціальної, онтологічної вини. Поява теорії атрибуції в соціальній психології сприяло вивченню замісної форми провини і дослідженню різних видів взаємообвинувачення.

Висновки. На сьогоднішній день, проблема феномену почуття провини залишається актуальною. Зміни державного устрою, соціальних норм,

рівня міжособистісної взаємодії та безпосередньо зміни індивідуальних цінностей, пріоритетів призводять до іншого розуміння поняття «почуття провини». Також, велике значення мають особливості переживання особистістю почуття провини. Тому, дослідження даного феномену є перспективним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васильева О.С. Особенности переживания вины в современном обществе / О.С. Васильева, Е.В. Короткова // Моск. психотерапевт, журн. 2004. – № 1. – С. 4873.
2. Дружиненко Д.А. Особенности переживания чувства вины подростками: диссертация... кандидата психологических наук: 19.00.13. – Москва, 2007. – 263 с.
3. Изард К.Е. Эмоции человека / К.Е. Изард. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 464 с.
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства: уч. пособие / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 749 с.
5. Кляйн М. Развитие в психоанализе; сост. и научн. ред. И.Ю. Романов / М. Кляйн, С. Айзекс, Дж. Райвери. – М.: Академический проект, 2001. – 678 с.
6. Лейблин В.М. Словарь справочник по психоанализу / В.М. Лейблин – М.: АСТ, 2010. – 956 с.
7. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда / К. Муздыбаев. – СПб.: СПб фил. Ин-та социологии, 2005. – 39 с.
8. Реан А.А. Психология человека от рождения до смерти / А.А. Реан. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 652с.
9. Франкл В. Духовные основы общества / В. Франкл. – М.: Республика, 2002. – 511с.
10. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – М.: Прогресс. Универс, 2003. – 478 с.
11. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 607с.